

CENZURA Z KOMPARATIVNÍHO
POHLEDU:
FRANCIE 1789 —
VÝCHODNÍ NĚMECKO 1989

Robert Darnton

Potíž s dějinami cenzury spočívá v tom, že vypadají příliš jednoduše, a to jako zápas dětí světla s dětmi tmy. Kategorický manicheistický dualismus se tu uplatňuje zcela přirozeně — cožpak by někdo mohl sympatizovat s osobou, která kazí text modrou propiskou a film nůžkami? Mým cílem není zpochybňovat tuto myšlenkovou tradici, která vede od Milтона a Locka až k americké Listině základních práv a svobod občanů. Nicméně cenzuře potřebujeme porozumět, a nikoli ji pouze odsuzovat, a k tomu ji musíme zkoumat v širokém kontextu. Ve svém eseji budu analyzovat cenzuru z komparativního hlediska a sledovat její činnost ve dvou obdobích: nejprve v režimu, který skončil před dvěma stoletími ve Francii, a poté v režimu, který skončil teprve nedávno ve východním Německu.

Ve svém zkoumání se omezím na oblast cenzury knih. Výchozím bodem bude běžná, dosti typická francouzská knížka z osmnáctého století, *Nouveau voyage aux isles de l'Amérique* (Nová cesta na americké ostrovy) od Jeana-Baptista Labata. Klíčem k pochopení způsobu publikování v autoritářském režimu za Ludvíka XIV. může být již titulní strana této publikace, která je zcela potíštěna textem a vypadá spíše jako přebal než titulní strana dnešní moderní knihy.¹⁾ Její funkce byla ovšem podobná knižnímu přebalu, neboť shrnovala obsah díla a inzerovala knížku každému, kdo by mohl mít zájem si ji přečíst. Obdobně překvapivý, přinejmenším pro

1) Jean-Baptiste Labat: *Nouveau voyage aux isles de l'Amérique*, Paris 1722, sv. 1.

dnešního čtenáře, je další fakt, a to chybějící jméno autora, které je jednoduše vynecháno. Není to tím, že by se autor snažil skrýt svou identitu — jeho jméno se objevuje na frontispisu. Ale na nápadném místě u spodního okraje titulní strany stojí s plnou adresou jméno té osoby, která za knihu skutečně zodpovídala po právní i finanční stránce: „V Paříži, ulice Saint Jacques, knihkupectví Pierra-Françoise Giffarta, nedaleko ulice Des Mathurins pod obrázkem sv. Terezie.“ Od roku 1275 knihkupci spadali pod pravomoc univerzity, a proto museli mít obchod v Latinské čtvrti. Nejčastěji se usazovali v ulici Saint Jacques, kde se tepaná železná návěští (odtud „pod obrázkem sv. Terezie“) houpala ve větru jako les větví. Bratrstvo tiskařů a knihkupců, zasvěcené svatému Janu Evangelistovi, se setkávalo v kostele Otců maturinů v ulici Des Mathurins u Sorbonny. A tak informace o adrese umísťovala knížku přímo do centra oficiálního obchodu a „superlegální“ status knížky byl navíc zjevný z formule tištěné pod adresou: „Se souhlasem a privilegiem krále.“

Setkáváme se tak s fenoménem cenzury, protože souhlas představoval formální potvrzení udílené královskými cenzory. V tomto případě jde o schválení čtyř cenzorů, jež jsou všechna otištěna na začátku knížky. Kupříkladu první cenzor, profesor na Sorbonně, ve svém dobrozdání poznamenal: „Přečetl jsem s potěšením; obsahuje mnoho zajímavého.“ Jiný cenzor, profesor botaniky a lékařství, zdůraznil užitečnost knihy pro cestovatele, obchodníky a studenty přírodních věd a pochválil především styl psaní. Třetí cenzor, teolog, prostě napsal, že kniha je dobrou četbou. Nemohl knížku vůbec odložit, protože ve čtenáři vzbuzuje „onu sladkou a zároveň toužebnou zvědavost, jež nám nedá přestat číst“. Očekávali bychom taková slova od cenzora? Citujme otázku, kterou Erving Goffman²⁾ pokládá na začátku každého sociologického výzkumu: „Co to před námi hraje?“

K odpovědi nás přivádí už samo privilegium, které je otištěno za svoleními. Má formu otevřeného listu krále dvorním

2) Erving Goffman (1922–1982), americký sociolog kanadského původu. Základním dílem je *The Presentation of Self in Everyday Life*, New York 1959, česky *Všichni hrajeme divadlo: sebe prezentace v každodenním životě*, přel. Milada McGrathová, Praha 1999 — pozn. překl.

úředníkům, v němž se oznamuje, že na základě královny milosti autorovi přísluší výhradní právo k rozmnožení knihy. Jde o dlouhý a složitý text, v němž se také určují technické vlastnosti vydání. Kniha se má tisknout na „dobrém papíře a krásnými písmeny, v souladu s pravidly knižního obchodu“. Tato pravidla stanovovala podrobně normu kvality: papír se měl vyrobit z hadroviny určité jakosti; typy měly být kalibrovány tak, aby jedno písmenko *m* bylo široké přesně jako tři písmenka *l*. Typicky se tu uplatňoval systém colbertismu, odvozený od zásad francouzského hospodářství prosazovaných Jeanem-Baptistem Colbertem. Privilegium bylo zakončeno stejně jako ostatní královské edikty: „Protože si tak přejeme.“ Právně tedy kniha existovala díky královu přání a byla výsledkem královské „milosti“. Slovo *grâce* se opakovaně objevuje ve všech základních edikttech o knižním obchodu; v souladu s tím bylo ředitelství knižního dohledu,³⁾ tedy administrace pověřená kontrolou tohoto obchodu, rozděleno na dvě části: „*Librairie contentieuse*“ (vyřizující spory) a „*Librairie gracieuse*“ (zabývající se tím, čemu dnes říkáme copyright). Na samém konci za textem privilegia následovalo několik odstavců, které uváděly, že privilegium bylo zapsáno do rejstříku knihkupeckého cechu a že bylo rozděleno na podíly, jež byly prodány čtyřem různým knihkupcům.

Dnešnímu čtenáři to vše připadá trochu podivné: cenzoři, kteří oceňují styl a čtivost knihy, místo aby vyškrtávali závadná místa; král, jenž udílí knize svou milost; a členové knihkupeckého cechu, kteří si rozdělují podíly této milosti a prodávají ji, jako kdyby to byla forma majetku. Co se to tu vůbec hrálo?

Jedna cesta, jak v tom všem najít smysl, je vnímat knihu z osmnáctého století jako něco srovnatelného se sklenicemi džemu a krabicemi sušenek v dnešní Anglii, které Američanům připadají tak prazvláštní, neboť existují výslovně na základě „zvláštního povolení Jeho Veličenstva královny“. I kniha představovala jakostní výrobek, měla královské

3) *La direction de la Librairie* (Ředitelství knižního dohledu) byl královský úřad, který v druhé polovině sedmnáctého století zřídil ministr Ludvíka XIV., Jean-Baptiste Colbert, pro účel dohledu nad knižním trhem. Jeho úředníci posuzovali a udělovali povolení k tisku, jež bylo od té doby povinné. Malesherbes převzal vedení úřadu v roce 1750 — pozn. překl.

povolení a cenzoři, kteří povolení vydávali, garantovali její všeobecnou znamenitost. Cenzura, to nebylo jen vymítání kacírského zla. Naopak, byla *pozitivní* — znamenala královské schválení knihy a oficiálně vybízela k jejímu čtení.

Dominantním termínem v tomto systému bylo „privilegium“ (etymologicky „soukromé právo“). Ve skutečnosti bylo panovnické privilegium organizujícím principem starého režimu obecně, nejenom ve Francii, nýbrž ve velké části Evropy. Právo neplatilo rovnocenně pro všechny, ale připadalo jako zvláštní výsada vyvoleným žadatelům nebo skupinám, a to na základě tradice i královské milosti. Ve vydavatelském průmyslu se privilegium uskutečňovalo na třech úrovních: vztahovalo se na samotnou knihu (ještě neexistovala moderní myšlenka copyrightu), na knihkupce (jako člen cechu se těšil výhradnímu právu podílet se na knižním obchodu) a také na cech (jako korporace se těšil určitým výhradním právům, obzvláště osvobození od placení daní). Stručně řečeno, bourbonská monarchie vytvořila propracovaný systém, jak usměrňovat moc tištěného slova; a kniha, výsledek tohoto systému, přesně vystihovala celý vládní režim.

Takový byl formální charakter starého režimu, pokud jde o tiskařství. Jak však tento systém vypadá, když studujeme jeho fungování za oficiální fasádou titulních stran a privilegií? Naštěstí máme k dispozici tři obsáhlé registry ve Francouzské národní knihovně v Paříži, které poskytují bohaté informace o tom, jak cenzoři v padesátých letech osmnáctého století vykonávali své úkoly. Desítky posudků a dopisů řediteli knižního dohledu Chrétien-Guillaumovi de Lamoignon de Malesherbes odhalují důvody pro schválení či odmítnutí rukopisů. Schválení mají často obdobnou formu jako povolení otištěná v knihách. Typické doporučení k udělení privilegia zní například takto: „Přečetl jsem z nařízení šéfa kanceláře *Dopisy markýze de la Rivière*. Zdají se být dobře napsané a plné rozumných a zušlechťujících myšlenek.“⁴⁾ Odmítnutí nabízejí podrobnější obraz cenzorského uvažování a podobně jako schválení se zaměřují nejenom na ideologický obsah, ale i na kvalitu práce. Jeden cenzor

4) Abbé Geinos, 24. listopadu 1750, Bibliothèque nationale (Francouzská národní knihovna, dále jen BN), francouzský rukopis (dále jen MS Fr.) č. 22137, fol. 103.

zavrhuje „lehký a žertovný“ tón v pojednání o kosmologii.⁵⁾ Jiný cenzor nemá teologické námitky vůči životopisu proroka Mohameda, ale kritizuje povrchnost a nedostatečně vědecké zpracování.⁶⁾ Třetí pak zamítá učebnici matematiky, protože nevysvětluje problémy s dostatečnou podrobností a chybí tu druhé i třetí mocniny součtů.⁷⁾ Popis vojenských výprav Fridricha II. uráží čtvrtého cenzora ne kvůli neuctivému traktování francouzské zahraniční politiky, ale jako „nevkusná a nesoudná kompilace“.⁸⁾ A pátý cenzor odmítá obranu náboženské ortodoxie proti útokům volnomyšlenkářů především z estetického hlediska:

Není to vůbec kniha. Nelze určit autorův cíl, dokud nedočteme do konce. Autor postupuje jedním směrem, pak přeskočí na něco jiného; jeho argumentace je často nepřesvědčivá a povrchní; jeho styl chtěnou živostí pouze dráždí. [...] Snaha uplatnit hezkou frázi často vyznívá bláhově a směšně.⁹⁾

Posudky ovšem obsahují také mnoho poznámek odsuzujících neortodoxní myšlenky. Cenzoři zcela jistě hájili církev a krále. Avšak vycházeli z předpokladu, že svolení má být pozitivním oceněním díla a že privilegium vyjadřuje uznání koruny. Cenzoři přitom sami působili jako literáti, aby, jak píše jeden z nich, bránili „pověst francouzské literatury“.¹⁰⁾ A tak často užívali nadřazený tón, jako kdyby byli Nicolasem Boileauem nebo Louisem de Rouvroy Saint-Simonem, a nešetřili pohrdáním vůči knihám, které kvalitou nedosáhly standardu nastoleného v takzvaném Velkém století.¹¹⁾ „Předmět je pošetilý a tato základní chyba není vyvážena ani jedním pěkným detailem,“ vysvětloval cenzor v odmítnutí rukopisu románu. „Shledávám tu pouze nudné moralizování, proložené

5) Posudek abbé Paula Fouchera, b. d., *tamtéž*, fol. 90.

6) Posudek Déguigneze, b. d., *tamtéž*, fol. 135.

7) Posudek Guillaumea Le Blonda, 2. října 1752, BN MS Fr. 22138, fol. 38.

8) Posudek Delavilla, 23. listopadu 1757, *tamtéž*, fol. 19.

9) Posudek s datem 17. listopadu 1754, BN MS Fr. 22137, fol. 94.

10) Posudek Pierra Rémonda de St. Albine, 29. dubna 1751, BN MS Fr. 22138, fol. 78. Jako příklad rozhodného politického a náboženského zdůvodnění pro odmítnutí privilegia srov. zprávu Bonamyho z 18. prosince 1755, BN MS Fr. 22137, fol. 23.

11) *Grand Siècle* — označení období francouzských dějin během vlády Ludvíka XII. (1601–1643) a Ludvíka XIV. (1643–1715), charakterizované rozkvětem klasicismu v literatuře a ve výtvarném umění — pozn. překl.

všedními dobrodružstvími, nevýrazné žertování, bezbarvé popisy a triviální úvahy. [...] Taková práce nestojí za uveřejnění se známkou oficiálního souhlasu.“¹²⁾

Tento styl cenzurování způsoboval problém. Jestliže rukopisy měly být nejenom neurážlivé, ale také hodné schvalovací pečeti Ludvíka XIV., jak mohla těmto vysokým nárokům dostat většina literatury? Cenzor výše zmíněného románu vyřešil tuto nesnáz typicky:

Protože [dílo] přes všechny své nedostatky a průměrnost neobsahuje nic nebezpečného nebo hanebného a koneckonců neuráží náboženství, morálku ani stát, myslím, že tolerovat jeho otištění neznamená žádné riziko a že se dílo může s tichým souhlasem vydat, byť čtenářstvo takovýto dárek sotva potěší.¹³⁾

Stručně řečeno, režim vytvářel strukturní mezery v systému zákona. „Tichý souhlas“, „běžné povolení“, „tolerance“, „policejní povolení“ — to byla celá série kategorií, na jejichž základě mohli úředníci zodpovědní za knižní obchod povolovat knihy bez oficiálního schválení. Vzhledem k naordinovanému systému privilegií nemohli jednat jinak, pokud nechtěli vyhlásit válku většině dobové literatury. Jak napsal Chrétien-Guillaume de Lamoignon de Malesherbes ve vzpomínkách na své působení ve funkci ředitele knižního dohledu, „člověk, který by četl pouze knihy, jež byly vydány s výslovným souhlasem vlády, tak jak to předepisuje zákon, by za svými současníky zaostával snad o sto let“.¹⁴⁾ Malesherbes zamhouřil oko nad očividně ilegálními díly vydávanými v zahraničí, která se do země dostávala tajnými cestami. Při této pružnosti se systém sám přizpůsoboval změnám, a tím umožňoval příchod osvícenství.¹⁵⁾

Popsat, jak přesně pronikal proud mezerami systému a šířil se ve francouzské společnosti, by představovalo dlouhý a složitý příběh. Je třeba zdůraznit jeden moment: není to jen příběh, který proti sobě staví svobodu a útlak, spíše

12) Posudek Jean-Pierra de Bougainville, 28. srpna 1751, BN MS Fr. 22138, fol. 33.

13) *Tamtéž*.

14) Chrétien Guillaume de Lamoignon de Malesherbes: *Mémoires sur la librairie et sur la liberté de la presse* [1788], reprint Genève 1969, s. 300.

15) O případu Ch.-G. de L. de Malesherbesa pojednal rovněž Roger Chartier ve studii „Vydavatel jako cenzor“, v tomto svazku, s. 362–376 — pozn. překl.

příběh určitého konsenzu a spolupráce. Od počátku preventivní cenzury v roce 1642 se počet cenzorů stále zvyšoval. V roce 1660 jich bylo kolem deseti, v roce 1700 šedesát, v roce 1760 sto dvacet a roku 1789 sto osmdesát. Do roku 1770 zpracovali cenzoři kolem tisíce rukopisů za rok a procento odmítnutí bylo nízké: deset až třicet procent zadaných prací. (Avšak autor opravdu nebezpečné práce se samozřejmě nepokoušel projít cenzurou, nýbrž se obrátil přímo na neoficiální nakladatele.)¹⁶⁾

Flexibilita a laxnost systému nebyla pouze důsledkem mezer a únikových cestiček, nýbrž také rostoucí dohody a souhry mezi cenzory a autory. Pocházeli z téhož prostředí a většina cenzorů navíc byla také literárně činná — například Bernard le Bovier de Fontenelle, Prosper Jolyot de Crébillon a jeho syn Claude, Alexis Piron, Étienne Bonnot de Condillac a Jean Baptiste Suard. Cenzoři tedy zdaleka nebyli byrokraty, nedostávali dokonce ani plat a vydělávali si na živobytí jako profesoři, vychovatelé, knihovníci a úředníci. Mnohdy znali autory, jejichž texty cenzurovali, a autorům se často podařilo zařídit, aby jejich díla cenzurovali přátelé. Voltaire posílal své požadavky ohledně cenzury přímo *strážci pečeti* a prezidentovi policie. Malesherbes, ředitel knižního dohledu, dal Rousseauův *Lettre à d'Alembert* (Dopis d'Alembertovi) k cenzurnímu schválení samotnému Jeanu le Rond d'Alembertovi. Malesherbes také zorganizoval neoficiální francouzské vydání Rousseauova románu *Émile ou de l'éducation* (Emil čili o vychování) a šel tak daleko, že ve smlouvě potvrdil finanční odměnu; a jako Rousseauův

16) Existuje mnoho všeobecných popisů cenzury ve starém režimu ve Francii, viz Nicole Herrmann-Mascard: *La censure des livres à Paris à la fin de l'Ancien Régime*, Paris 1968, jejíž práce hodně těží ze starší studie: Jean-Paul Belin: *Le commerce des livres prohibés à Paris de 1750 à 1789*, Paris 1913. Viz také Robert Shackleton: *Censure and Censorship: Impediments to Free Publication in the Age of Enlightenment*, Austin, Texas 1975; William Hanley: „The Policing of Thought: Censorship in Eighteenth-Century France“, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century* 183, 1980, s. 265–295; Daniel Roche: „La Censure“, in Henri-Jean Martin, Roger Chartier (eds.): *Histoire de l'édition française* 2, Paris 1984, s. 76–83. Neměl jsem možnost prostudovat tvrzení Catherine Blanconnetové ve studii *Recherches sur les censeurs royaux et leur place dans la société au temps de Malesherbes (1750–1763)*, disertace na École Nationale des Chartes, 1975.

zprostředkovatel působil v podstatě také při vydání *La nouvelle Héloïse* (Nové Heloisy). Christophe Piquet, cenzor *Nové Heloisy*, požadoval v textu pouze třiadvacet změn, z nichž jen dvě indikovaly vážnější přestupek a ostatní byly nevýznamné. Malesherbes pak přimhouřil oko nad necenzurovaným textem, který se do Francie dostal z Amsterodamu. Ve skutečnosti to byla církev, která představovala největší hrozbu pro osvícenství,¹⁷⁾ nikoli stát. Malesherbes měl pod tlakem církve zamítnout privilegium pro Diderotovu a d'Alembertovu *Encyklopedii*, ve skutečnosti však dílo zachránil tajnou ochranou vydavatelů.¹⁸⁾

Vzrůstající mírnost přivolávala skandály. Známy je případ cenzorova schválení překladu koránu jako díla, které neobsahuje „nic proti křesťanskému náboženství“,¹⁹⁾ a případ protikřesťanského metafyzického pojednání *De l'esprit* (O duchu) od Clauda Adriena Helvétia. Helvétius využil svých známostí ve Versailles, aby získal tolerantního cenzora, a to Jeana-Pierra Terciera, prvního tajemníka ministra zahraničí a druhořadého spisovatele, jenž občas cenzuroval díla podobného zaměření, ale nevěděl nic o metafyzice. Tercier obdržel stránky rukopisu po částech a bez návaznosti, takže nemohl sledovat smysl textu. Na slavnostní večeri paní Helvétiová, velká kráska, svým šarmem cenzora okouzila a přesvědčila ho, aby záležitost urychlil, protože manžel chtěl dát rukopis tiskaři ještě před odjezdem na prázdniny na venkovskou usedlost. Tercier se tehdy zaobíral francouzskou zahraniční politikou ve vrcholící sedmileté válce, a tak schválil korektury rychle a hned parafoval všechny stránky, aniž je opravdu četl. Jakmile kniha vyšla, filozofovi nepřátelé vyvolali bouřlivý protest, protože bezostyšně hlásala ateismus, a to s královským schválením. Kniha byla odsouzena a spálena pařížským parlamentem. Helvétius se

17) Církevní cenzura ve Francii za osvícenství neměla formální právo cenzurovat knihy, ale mohla vykonávat nátlak na státní cenzory, viz též stať Rogera Chartiera v tomto svazku, s. 370, o rozhodnutí kancléře Séguiera odejmout teologické fakultě právo schvalovat knihy — pozn. překl.

18) Pierre Grosclaude: *Malesherbes: témoin et interprète de son temps*, Paris 1961; týž: *Jean-Jacques Rousseau et Malesherbes: documents inédits*, Paris 1960.

19) Louis-Sébastien Mercier: *Tableau de Paris 2*, Amsterdam 1783, s. 53. Nebyl jsem schopn potvrdit, zda Mercierova zpráva o tomto případu je přesná.

jí musel zřít. Tercier byl propuštěn. A text se na černém trhu stal bestsellerem.²⁰⁾

Máme k dispozici dostatečné množství anekdotických příběhů tohoto typu, abychom mohli naznačovat, že správci starého režimu fakticky umožňovali svobodu tisku. Avšak můžeme také uvést množství odstrašujících příkladů, které by dokazovaly pravý opak: knihkupci byli označováni vypáleným cejchem a posíláni na galeje; jejich životy byly poznamenány vězněním v Bastile. Bastila nepředstavovala žádnou mučírnu, ale ani tříhvězdičkový hotel, jak chtějí tvrdit někteří historikové. V letech 1659 až 1789 tu bylo uvězněno asi tisíc osob spjatých s knižním obchodem a asi tři sta z nich byli spisovatelé. Voltaire tu byl vězněn dvakrát, celkem jedenáct měsíců. V důsledku toho odešel ze země a strávil většinu života v exilu. Diderot byl uvězněn v kobce ve Vincennes a poté se vzdal myšlenky vydat některá svá nejvýznamnější díla, jako byl *Le neveu de Rameau* (Rameauův synovec). Bastila přitom byla víc než jen symbolem. Byl to mocný zastrašující prostředek a přispěl k řadě typů autocenzury, jejíž internalizace ji činila ještě zákeřnější.

Chtěl bych zakončit protimluvem. Starý režim ve Francii byl současně humánní i krutý. Když král poprvé zjistil, že vynález knihtisku by mohl ohrozit jeho trůn, pokusil se v roce 1535 vyřešit problém ediktem, který nařizoval, aby každý, kdo vytiskne knihu, byl pověšen. To však nepomohlo, stejně jako nepomohl edikt z roku 1757, který hrozil trestem smrti každému autorovi bezbožné nebo pobuřující knihy. V principu tedy zůstal systém tvrdě represivní. Avšak v praxi se pružně rozvíjel, a to díky osvíceným úředníkům, kteří uzpůsobovali pravidla, a tím vytvářeli v zastaralé struktuře dostatečný prostor pro moderní literaturu — až ke zhroucení této struktury v roce 1789.

Přeskočme nyní dvě století a zaměříme se na východní Německo (NDR) v roce 1989. Letný pohled na titulní stránku jiné charakteristické publikace, *Dichtungen und Fragmente*

20) Didier Ozanam: „La disgrâce d'un premier commis: Tercier et l'affaire de *De l'esprit* (1758–1759)“, *Bibliothèque de l'École des Chartes* 113, 1955, s. 140–170; David Warner Smith: *Helvétius: A Study in Persecution*, Oxford 1965.

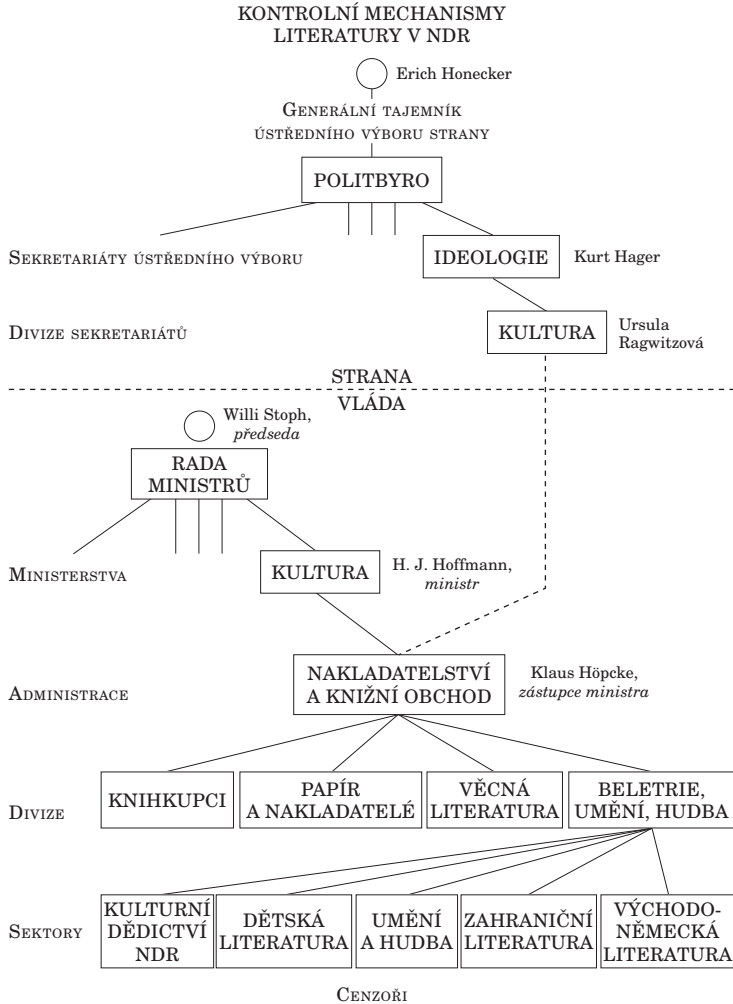
(Básně a fragmenty), sbírky Novalisových esejů, dokládá, že se zabýváme odlišným literárním systémem, a to takovým, který nečinil otevřená oznámení o provádění cenzury. Ve skutečnosti byla cenzura ústavou NDR zakázána. Abychom tedy viděli, jak cenzura fungovala, musíme i zde jít za vnější fasádu titulů knih a konstitucí a vyslechnout lidi, kteří zajišťovali chod systému.

Naštěstí zůstali tito lidé ve svých pozicích, byť s pozastaveným výkonem funkcí, ještě několik měsíců v době mezi pádem Berlínské zdi a sjednocením obou částí Německa. Díky doporučení přítele z jednoho lipského nakladatelství jsem se seznámil se dvěma z nich, s Hansem-Jürgenem Wesenerem a Christinou Hornovou. Oba byli ochotni k rozhovoru. Přitom mne provedli svým úřadem v Clara-Zetkin-Strasse číslo 90, jenom dva bloky východně od Berlínské zdi, a vysvětlili mi, jak fungoval.

Cenzori neuplatňovali termín „cenzura“, protože to znělo příliš negativně, jak mi vysvětlila paní Hornová. Úřad se vlastně jmenoval „Hlavní správa nakladatelství a knižního obchodu“ (Hauptverwaltung Verlage und Buchhandel) a jeho úkolem bylo, jak to oba definovali, realizovat literární činnost, tedy dozírat na proces, jímž se myšlenky stávaly knihami a knihy se dostávaly do rukou čtenářů. Jak se stali cenzory? Na začátku šedesátých let vystudovali paní Hornová a pan Wesener Humboldtovu univerzitu a obdrželi diplom v oboru německá literatura. Pak získali zaměstnání na ministerstvu kultury a brzy nato byli přiděleni k Hlavní správě nakladatelství a knižního obchodu, kde postupovali v žebříčku oddělení pro východoněmeckou a zahraniční literaturu.

Nějaký čas mi trvalo, než jsem získal přehled o fungování úřadu, protože jsem nejprve viděl jenom chodby a zavřené dveře, které byly všechny stejné, tuctově hnědé, s číslicí na vnější straně. Východoněmecká beletrie měla číslo 215 a byla o čtyřicet dveří dál na hořčicově žluté chodbě ve druhém patře, v budově, která vypadala, že nikdy neskončí, jak se obtáčela kolem ústředního dvora. Ve skutečnosti byla administrativa hierarchizována — v sektorech, divizích, správách a ministerstvech, které spadaly pod pravomoc vlády

nebo Rady ministrů. A celá tato struktura byla podřízena komunistické straně, jež měla svou vlastní hierarchii: divize spadaly pod sekretariáty ústředního výboru a poté na nejvyšší úrovni pod politbyro vedené Erichem Honeckerem, ztělesňujícím nejvyšší moc v NDR (viz schéma).²¹⁾

21) Pro podrobnější popis organizace a fungování cenzurního úřadu viz Robert Darn-ton: *Berlin Journal 1989–1990*, New York 1991, kap. 8.

Zkrátka jsem dostal stručné vysvětlení, jak všechny propojené úřady fungovaly. Když jsem přijel poprvé, zdálo se, že mi paní Hornová a pan Wesener touží dokázat, že i oni jsou univerzitní vzdělanci jako já, nikoli anonymní byrokraté a především žádní stalinisté. Vysvětlovali mi dále, že rozhodující činitelé v úřadu někdy pocházeli z prostředí mimo organizaci. Vedoucím divize mohl být například ředitel nakladatelství, časopisecký redaktor nebo funkcionář Svazu spisovatelů. Literatura představovala systém propojující mnoho institucí, v němž různé literární skupiny často přicházely do konfliktu. I paní Hornová a pan Wesener by případně mohli volně přejít do redakcí časopisů nebo do nakladatelských firem, protože vše bylo řízeno komunistickou stranou a oni vždy byli loajálními straníky.

Loajalita ovšem měla své hranice. Pan Wesener i paní Hornová se připojili k demonstraci dne 4. listopadu 1989, která uspíšila kolaps politbyra a pád Berlínské zdi. Oba spolupracovali s reformátory uvnitř strany a dokonce s autory v disentu, jako byli Christoph Hein a Volker Braun, jejichž díla dříve pomáhali cenzurovat. Byli zastánci „socialismu s lidskou tvář“ a „třetí cesty“ mezi sovětským a americkým systémem. A přesto pak pádu Berlínské zdi litovali.

Uvědomil jsem si, že v tom, jak sami sebe popisovali, byla značná míra sebeospravedlňování. V červnu 1990, kdy jsme spolu rozmlouvali, nikdo nechtěl vypadat jako aparátčík. Ale proč bránili Berlínskou zeď? Pan Wesener mne překvapil vysvětlením, že zeď pomáhala vytvořit z NDR „zem čtenářů“ (*Leseland*). Zeď byla hradbou proti nákaze konzumní kultury. Jakmile by jednou byla prolomena, nemohla by následně odolat braku — pornografií, návodným brožurkám a oplzlým románkům —, jímž by byla NDR zcela určitě zaplavena. Brak přicházel ze Západu jako hlavní produkt literárního systému na druhé straně zdi, protože tam fungovala jiná cenzura, a to cenzura trhu.

Cítil jsem se trochu zaskočen, a zeptal jsem se tedy, co přesně měla být ona cenzura, kterou pan Wesener vykonával. Pan Wesener odpověděl jediným slovem: „Plánování.“ Vysvětlil mi, že v socialistickém systému byla literatura plánována stejně jako všechno ostatní, a na důkaz mi podal

pozoruhodný dokument nadepsaný „Tematický plán 1990: literatura NDR.“ Byl to sedmdesátiosmistránkový přehled veškeré beletrie plánované pro rok 1990, literární rok, který se nikdy neuskutečnil.

Pan Wesener mi ponechal kopii plánu, který jsem si později podrobně prostudoval. Ke svému překvapení jsem zjistil, že zní velmi odtažitě a obchodnický. Plán uváděl všechny knihy v abecedním pořadí podle příjmení autorů. Každá položka obsahovala titul práce, nakladatele, plánovaný náklad, v některých případech žánr nebo příslušnou knižní řadu, a krátké vylíčení obsahu.

Po přečtení obsahů jsem uvažoval o tom, jestli sama východoněmecká literatura neobsahovala více braku, než pan Wesener připouštěl. Roční literární produkce 202 nových titulů (v umění a beletrii, počítáno bez reedic) zahrnovala mnoho románů o lásce, detektivních thrillerů, historických milostných románů, válečných románů, westernů a dobrodružných děl science-fiction (nazývaných v cenzorském žargonu „utopické romány“). Jejich literární hodnotu nelze samozřejmě posoudit bez čtení, což je však nyní nemožné, protože většina z nich byla poslána k ledu, stejně jako celá cenzura, jakmile přišel rok 1990. Ale jednodstavcové upoutávky, doprovázející každý titul v plánu, navozují představu socialistického kýče. Tak se píše v charakteristice *Last der Nähe* (Břímě blízkosti) od Eriky Paschkeové:

Zatímco Ina Scheidtová cestuje po světě při svém náročném povolání překladatelky, její matka a sedmnáctiletá dcera Marja samy pečují o domácnost, a to vyvolává stále větší problémy. Jednoho dne přijede Ina domů muže, a tím se rozvinou komplikace trojího různého vztahu v rodině. Muž poznává Inin přehnaný zájem o vnější hodnoty, a proto ji opustí. Podobně jako v ostatních svých novelách, i zde se autorka zaměřuje na etické otázky rodinného života. Zdůrazňuje vědomí lidské hodnoty a vzájemné úcty proti nedostatku porozumění pro druhé.

Tento obsah zní až překvapivě jako z telenovely a jistě je na hony vzdálen socialistickému realismu a těm vážným kusům, jež bychom očekávali v takzvané zemi dělníků a rolníků. Ale východní Německo bylo také známo jako *Nischengesellschaft*,

země, kde se lidé stáhli do soukromého života, takže romány, které moralizovaly o lidských vztazích, se mohly zdát literárním plánovačům vhodné, a to zvláště tehdy, když varovaly čtenáře před cestováním — to znamená před svůdným vlivem Západu.

Zatímco vznikal tento knižní plán, tisíce východních Němců prchaly do západního Německa a celé východní Německo trávilo večery sledováním západoněmecké televize. Zřejmě to tedy nebyla pouhá shoda okolností, že několik plánovaných románů umístilo rodinné drama do kontextu vztahů mezi oběma německými státy. Kniha Wolfganga Kröbera *Někde v Evropě* měla řešit „současný problém: proč lidé opouštějí svou zem“. *Slyším cestu* od Rity Kuczynské měla vyprávět příběh Suschen a její rodiny, žijící v rozděleném Berlíně.²²⁾ Kniha Kurta Nowaka *Symptomy odloučení* měla sledovat historii rodiny na obou stranách hranice rozdělující Německo. A *Opožděná pošta* od Lothara Günthera měla ukázat, jak se mladý dělník hrdinsky rozhoduje mezi povolávacím rozkazem a pozváním žít s otcem na Západě, které přicházejí stejnou poštou.

Plán sice neobsahuje mnoho explicitní propagandy, ale bezvýhradně podporuje politickou korektnost východoněmeckého stylu. Když se milenci políbením usmiřují, je to zároveň hold hlubším osobním vztahům ve společenském systému, zbaveném povrchního konzumentství. Když indiáni zvítězí nad vetřelci v Dakotě nebo v Amazonii, zasazují zároveň úder imperialismu. Samy boje jsou rozhodně antifašistické, a to dokonce i v science-fiction. *Hrozba* od Arna Sjöberga měla vyprávět o svržení „Führera“ zmocnivšího se na planetě Palmýra vlády pomocí rozšíření falešné poplašné zprávy o nastávající katastrofě. A detektivky sloužily jako nástroj k odhalování úpadku kapitalistické společnosti. Tak měl *Šepot oděvu* od Wolfganga Kohrta tematizovat všechny typy zločinnosti v Americe, aby odkryl „prázdnotu vztahů mezi muži a ženami, násilnosti všedního dne, touhu po pomstě, žádostivost peněz, spekulace o dědictví a nenaplněné touhy“.

22) Roku 1990 uveřejněno pod názvem *Wenn ich kein Vogel wär'* (Kdybych nebyla ptáčkem) — pozn. překl.

K plánu knižní produkce patřil ještě doprovodný text, či spíše zcela odlišný text, a to *Themenplaneinschätzung* neboli ideologická zpráva, která se posílala spolu s plánem na ústřední výbor komunistické strany. Tento dokument byl stejně pozoruhodný jako sám plán, a tak jsem byl panu Wesenerovi obzvláště vděčný, že mi dal kopii zprávy, označenou jako „důvěrné“. Zpráva byla schválena ústředním výborem v polovině roku 1988 a pojednávala o plánu na rok 1989, poslední literární rok starého režimu ve východním Německu. Ve zprávě pro šéfy komunistické strany lze sledovat, jak cenzori traktují nastávající knižní úrodu i jak se tu uplatňuje státní byrokracie. Socialismus se všude rozvíjí; všechno úsilí směřuje k novým a vyšším cílům; produkce se zvětšuje: k vydání je naplánováno 625 titulů o celkovém nákladu 11 508 950 výtisků, což představuje značné zvýšení počtu oproti předchozímu plánu (559 titulů a v úhrnu 10 444 000 výtisků).

Rok 1989 měl být rokem oslav čtyřiceti zářných let socialistické vlády ve východním Německu. Proto měla být literatura roku 1989 věnována především minulosti a současnosti NDR, či jak to formuloval soudruh Erich Honecker: „Naše strana a náš lid pokračují ve stoleté revoluční a humanistické tradici bojů za společenský pokrok, svobodu a práva a hodnoty lidstva.“ Dále zpráva v podobně oslavných frázích východoněmecké rétoriky předestřela tematický profil plánu. Tak kupříkladu zdůraznila, že roční produkce historických románů vyjadřuje „rázný antifašismus“, zatímco romány, odehrávající se v přítomnosti, vycházejí z principů socialistického realismu a podporují „historické poslání pracující třídy v boji za společenský pokrok“. Autoři plánu přiznali, že se jim nezdařilo vydat dostatečné množství povídek o dělnících a traktoristech, ale jistě to vyváží antologiemi starší proletářské literatury. Až na tento nedostatek bylo všechno dobré a stále lepší. Zpráva se ani v nejmenším nezmiňovala o nesouladech. Ba právě naopak, v okamžiku, kdy se celý systém ocital před zhroucením, vyzdvihovala, že autoři, nakladatelé a vedoucí pracovníci přiložili ruku k dílu, aby literatura dosahovala nových vrcholů.

Je zvláštní číst dnes v materiálech vyprodukovaných uvnitř kolabujícího režimu tuto výpověď o ideologické čistotě a dobrém stavu institucí. Bylo celé toto papírování pouhou „aparátčickou“ fikcí, která sloužila jenom k zaškrtávání políček Ano či Ne, ale s literární realitou, jak existovala mezi obyčejnými východními Němci, neměla nic společného?

Pan Wesener a paní Hornová mne ujistili, že plán skutečně rozhodoval o výrobě a spotřebě knih v NDR. A poté popsali každý úsek v systému, v dlouhém a složitém procesu, který zahrnoval vyjednávání s autory, nakladateli a zvláštním výborem představitelů knižního obchodu, knihoven, akademického světa a Svazu spisovatelů. Osud knihy spočíval v překonání především dvou kritických úseků: prvním bylo převzetí cenzorského plánu ideology z ústředního výboru komunistické strany, který cenzory kontroloval, a druhým byl moment, kdy cenzoři obdrželi definitivní text a procházeli ho s modrou propiskou.

Nejhorší byla překážka první, jak mi sdělili pan Wesener a paní Hornová. Oba se přitom tvářili jako přátelé literatury, důležití zprostředkovatelé, kteří knihy realizovali začleněním do plánu, jež pak obdrželi flišťiny v ústředním výboru: patnáct kovaných ideologů v kulturní divizi ÚV, kterou vedla dračice jménem Ursula Ragwitzová. Každý rok maširoval Klaus Höpcke, vedoucí cenzorů, s plánem pod paží na „kulturu“, do bitvy s paní Ragwitzovou. Po návratu pak mohl jen ústně sdělit, co „kultura“ povolila a co zavrhla. Žádná vysvětlení ani zamítnutí neexistovala v písemné podobě. Poté musel pan Wesener předat informace o odmítnutých dílech vedením nakladatelství, která je rozesílala konkrétním autorům; nemohl k tomu říci nic více, než že to je rozkaz shora: „Das ist so.“

Přesto však existovaly způsoby, jak flišťiny na ústředí obejít. Cožpak jsem si nepovšiml všech těch neobsazených kolonek v plánu na rok 1990? Po 202 položkách naplánovaných prozaických děl následovalo 41 těchto kolonek. Höpckovi pracovníci mohli do těchto položek umístit relativně aktuální knihy. I tak ovšem museli dostat povolení z „kultury“, nicméně na účelových setkáních to bylo jednodušší než na oficiálních schůzích, kde se členové kruhu kolem paní

Ragwitzové předháněli v demonstrování bojovné horlivosti. A všiml jsem si i toho, že plán zahrnoval větší počet reedic (315) než nových titulů (202). Právě sem pracovníci začleňovali to nejaktuálnější, knihy východoněmeckých autorů, jež se objevily v západním Německu, vzbudily jistý rozruch (nikoli ovšem v cenzurním úřadu) a pak mohly být, jakmile se situace uklidnila, co nejméně nápadně a zpravidla v malém nákladu vydány v NDR.

Höpcke byl ochoten nechat určité knihy projít byrokratickou kontrolou, a dostat je tak ke čtenářům pod podmínkou, že uplatňovaly kritiku pouze implicitně, v hávu ochranné ironie. A vsutku riskoval v tolika případech, že se stal málem hrdinou, a to nejenom pro své podřízené v cenzurním úřadu, které vždy ochraňoval, ale také pro některé nakladatele a spisovatele, s nimiž jsem se ve východním Německu seznámil. Ti ho charakterizovali jako drsného, nekompromisního žurnalistu, jenž převzal Oddělení správy tisku a knižního obchodu v roce 1973 a zastával ty nejnepředstavitelnější zásady, jak podřídit intelektuální život striktnímu řádu. Ale čím více energie věnoval zápasu se stranickou byrokracií, tím větších sympatií nabýval ke svobodomyšlným autorům. Do začátku osmdesátých let se stal doslova expertem v tom, jak nechávat proklouznout neortodoxní knihy kontrolou ústředního výboru. Dvě z nich, *Die neue Herrlichkeit* (Nová krása) od Günthera de Bruyna a *Hinze-Kunze-Roman* (Román o panu Horákovi a Novákovi) od Volkera Brauna, však způsobily ve straně takový skandál, že Höpckeho téměř připravily o zaměstnání. Kdosi z ústředního výboru denuncoval především *Román o panu Horákovi a Novákovi* jako „intelektuální bombu“. Höpcke byl předvolán na kobereček a obdržel formální výtku. Nicméně mohl ve funkci setrvat, když svou vinu přiznal a ohnul se po větru. O několik let později v únoru 1989 na zasedání východoněmecké sekce PEN klubu ovšem podpořil rezoluci odsuzující uvězněné Václava Havla v Československu.

Druhá rozhodující fáze v procesu cenzury se odehrála tehdy, když byl plán schválen a knihy napsány. Pak přišel text do úřadu paní Hornové a pana Wesenera a ti ho museli přezkoumat slovo za slovem. Používali prý přitom modrou propisku

jenom střídě, hlavní část cenzury již proběhla předtím — v procesu plánování a v myslích autorů. Paní Hornová mi sdělila, že ona a pět cenzorů, kteří pracovali pod jejím vedením, pravidelně odmítli jen nějakých sedm z 200 až 250 děl východoněmecké beletrie, která každoročně posuzovali.

Paní Hornová se již naučila rozeznávat určité „alergie“ členů ústředního výboru, takže vždy škrtila slova, která mohla vzbudit nepřátelskou reakci — kupříkladu „ekologie“ (tabuizované substantivum: bylo spojováno s obrovským znečišťováním, způsobovaným státními podniky v NDR) a „kritický“ (tabuizované adjektivum: evokovalo disidenty, kteří měli být umlčeni). Odkazy ke stalinismu byly do té míry nepřijatelné, že paní Hornová změnila „oponenta stalinismu“ na „odpůrce doby“; a dokonce nahradila výraz „třicátá léta dvacátého století“ jistější, vágnější formulací „první polovina dvacátého století“. Před rokem 1989 bylo citlivě vnímáno také vše, co se týkalo Spojených států amerických. Proto bylo velkým problémem získat od Kurta Hagera, ideologického vedoucího v ústředním výboru, povolení pro překlad Salingerova románu *The Catcher in the Rye* (Kdo chytá v žitě), protože Hager považoval hlavní postavu Holdena Caulfielda za „špatný příklad pro naši mládež v NDR“. Avšak po Gorbačovově nástupu v roce 1985 nastal pravý opak, nejchoulostivějším tématem se stal v kanceláři paní Hornové Sovětský svaz a cenzoři museli být zvláště obezřelí vůči čemukoli spjatému se „SovLit“, jak se v cenzurním žargonu říkalo sovětské literatuře.

Jakmile text překonal tuto poslední překážku, obdržel povolení k tisku. Pan Wesener mi ukázal jedno takové imprimatur, malý proužek papíru s jeho podpisem a souhlasem k tisku pro tiskárnu. Ten proužek vypadal nevýznamně, dokud mi však pan Wesener nevysvětlil, že bez něho by se žádný tiskař do tisku nepustil a že většina tiskáren v zemi patřila komunistické straně.

Ani pak však nebylo vyhráno. Moji známí východoněmečtí vydavatelé disponovali celým repertoárem historek o změnách způsobených přehorlivými korektory a zlomyslnými sazeči. Jedna se týkala básně o přírodě, v níž byl verš o ptačích mláďatech: „Hlavičky se obrátily směrem k hnízdu“ („Die

Köpfe nestwärts gewandt“). Ať už omylem nebo úmyslně, sazeč zaměnil „nestwärts“ slovem „westwärts“ (k západu) a rektor, který tušil nějakou čertovinu, raději výraz změnil na „ostwärts“ (k východu).

Knihy se nakonec dostaly ke čtenářům, avšak jinak než na Západě. Tiskaři poslali svázané výtisky do centralizovaného skladu v Lipsku, který sloužil pro celou zemi. Tady čekaly knihy v bednách často po celé měsíce, než byly postupně předány do obchodů. Distribuce neodpovídala poptávce, neboť nefungoval skutečný literární trh a žádný mechanismus, jímž by se zájem o knihy mohl uplatnit. Reklama neexistovala a literární kritika se téměř nepěstovala — zpravidla se objevilo jen pár notickek ve stranických novinách *Neues Deutschland* a literárních revuích jako *Sinn und Form*. Knihy jednoduše přišly do knihkupectví a lidé se chodili dívat, co je na regálech. Často si u dveří vzali košík a dali do něj vše, co je právě uchvátilo. Často jsem také pozoroval, jak ve frontě před pokladnou čtou z knih v košíku, tak jako si Američan vždycky v supermarketu uždibne z jídla, které má v nákupním vozíku. Pomyslel jsem si přitom, že východní Německo je opravdu „zemí čtenářů“. Jak ale vůbec tito čtenáři četli?

Čtení je záhada všeobecně. Psychologové, sociologové a filozofové procesu čtení nerozumějí, ani když se jim odehrává před očima; a pro historiky představuje výzkum dějin čtení po čertech těžkou prací. Ačkoli se nemůžeme nikdy dostat do mysli čtenářů, shromáždili jsme mnoho informací o dění okolo. Většinou se výzkum koncentruje na texty a uplatňuje přitom pojmy jako implicitní čtenář, horizont očekávání a stylistické a tiskařské strategie.

Vraťme se ještě jednou do Francie osmnáctého století a k osvícenské literatuře proslulé spiklenctvím mezi spisovateli a čtenáři, jež často sloužilo k obcházení cenzury. Charles Louis Montesquieu vkládal vyjádření společenské kritiky do úst svých domněle naivních Peršanů. Voltaire transponoval kacířské myšlenky do exotických kulis — Číny, Indie, Eldoráda, na vzdálené planety —, jež se však nápadně podobaly Francii. A Denis Diderot učil čtenáře hledat smysl mezi řádky a dokonce v odkazech mezi hesly své *Encyklopedie*. Tak odkaz na konci hesla „Kanibalismus“ v prvním

svazku zní: „Viz eucharistie.“ A na konci hesla „Eucharistie“ čteme: „Viz kanibalismus.“

Existovalo něco obdobného ve východním Německu? Zde mohli historikové alespoň dělat rozhovory se čtenáři z dob starého režimu, dokud jejich vzpomínky byly živé. V červnu 1990 jsem byl pozván přednášet o zakázaných knihách ve Francii osmnáctého století — pozvání přišlo od Pirckheimer Gesellschaft, společnosti bibliofilů v Magdeburku. Po přednášce moji posluchači — většinou lékaři, právníci a učitelé — živě diskutovali o zakázaných knihách v Německu a o tom, jakým způsobem je četli.

V padesátých letech a počátkem šedesátých let dvacátého století prý bylo nebezpečné vlastnit díla autorů jako Sigmund Freud nebo Friedrich Nietzsche. Avšak tyto knihy kolovaly v okruhu důvěryhodných přátel. Tak nějaký přítel přinesl knihu a dal vám lhůtu k přečtení, obvykle dva dny. Vy jste se uchýlil na bezpečné místo a dnem i nocí jste četl. Účinek byl ohromující: „Vrylo se to do vás jako nůž,“ řekl jeden z mých hostitelů. Do roku 1970 se začala situace uvolňovat. V novinách se objevovaly zašifrované inzeráty o koupi knih a chatrné výtisky požadovaných děl bylo možno obstarat v určitých kavárnách. Tehdejší autoři z disentu — například Stefan Heym v díle *Der König David Bericht* (Zpráva o králi Davidovi), Christa Wolfová v díle *Kassandra* (Kassandra) — se vyhýbali závadnosti tím, že kritiku projektovali do cizích prostředí právě tak jako v osmnáctém století Montesquieu a Voltaire. A všichni se učili číst mezi řádky.

Čtenáři se nesoustřeďovali na obsah, nýbrž na to, jak text vyzníval, obzvláště šlo-li o báseň. Pozorně také pátrali po některých typografických tricích, jako například postavení písmenek na začátku veršů, protože písmenka mohla někdy vyjadřovat revoltující myšlenku, jestliže se četla vertikálně. Čtenáři tudíž nečetli pasivně, ale prohledávali text skrz naskrz a pátrali po mezerách a po všem neobvyklém, co by mohlo být klíčem ke skrytému významu. Často také porovnávali verze, aby zjistili, co bylo vyškrtáno nebo opraveno, a čemu je tedy třeba věnovat zvýšenou pozornost. Tak kolovaly tři překlady *Perestrojky* Michaila Sergejeviče Gorbačova, a to verze vzniklá v NDR, verze pořizená v So-

větském svazu a překlad do němčiny pořízený z amerického vydání. Východní Němci je důkladně procházeli a doufali, že z nich vyčtou sebemenší narážky na destalinizaci v době, kdy doma na kritiku Stalina nesměli ani pomyslet.

Také znali všechny slavné chybějící pasáže v *Kassandře* Christy Wolfové. V západním Německu vyšla kniha v kompletním znění, zatímco východní Němci vydali cenzurovanou verzi s vytečkovanými výpustkami namísto odstraněných závadných pasáží — patrně šlo o ústupek vůči Wolfové, jež mohla díky svému vlivu trvat na individuálním přístupu cenzury. Někteří východní Němci získali západní verzi, vystříhli „problematické“ pasáže a rozšiřovali je na prouzcích papíru, které mohly být vloženy zpět na správná místa. Obdržel jsem sadu výstřížků, a když jsem je interpoloval do východoněmeckého výtisku *Kassandry*, zjistil jsem, jak text náhle ožil.

Tak například z horní části strany 110²³⁾ byla vyloučena věta: „Vrchní velitelé NATO a Varšavské smlouvy jednají o novém navýšení prostředků na zbrojení, aby se pokud možno vyrovnali předpokládané převaze svých ‚protivníků‘ ve zbrojní technologii.“ Pro čtenáře ze Západu zní tato věta až překvapivě neškodně. I východní Němec by mohl větu přejít, aniž by si povšiml něčeho podezřelého. Ale na stroji opsaný výstřížek odhaluje skrytý smysl věty: destruktivní mocnosti na obou stranách studené války provádějí tutéž politiku; obě hodlají zničit „protivníka“ — a tudíž se řídí shodnou morálkou, respektive jsou stejně nemorální.

Východní Němci tedy pomocí zmíněných strategií nejenom četli mezi řádky, ale číhali také na význam ve vynechávkách. Četli kriticky, agresivně, s kombinací sofistikovanosti a myšlenkového odstupu, což bylo na Západě nepředstavitelné, dokonce i mezi našimi nejrozhodnějšími dekonstruktivisty. Je pravda, že málo východních Němců dosáhlo úrovně sofistikovanosti bibliofilů v Magdeburku. Avšak každý čtenář se naučil hodnotit oficiální sdělení skepticky, a to dokonce i ti, kdo jenom přepínali na svém televizoru mezi východními a západními televizními kanály.

23) Christa Wolf: *Kassandra*, Berlin 1987, s. 110.

Poté co jsme prozkoumali činnost cenzury ve dvou velmi odlišných starých režimech, zbývá zjistit, zda nás srovnávací výzkum přivede k nějakému závěru.

Zaprvé musíme samozřejmě připustit kulturní a politické rozdíly. Ve Francii osmnáctého století byla kniha hlavním médiem komunikace hned po mluveném slově a stát byl relativně slabý. Naproti tomu podmínky v NDR byly opačné: tam byla slabá *knih*a (všichni sledovali televizi) a stát byl všemocný.

Avšak dokonce uvnitř systému jediné politické strany našli cenzoři NDR flexibilní místa. Podobně jako ve Francii tu ve skutečnosti existovaly dva systémy, a to striktně formální a lidsky chápavý. V obou starých režimech si správci knižního obchodu vytvořili v byrokratickém systému mnoho puklin, jimiž mohly neortodoxní knihy proniknout ke čtenářské veřejnosti. Höpckovy prázdné kolonky v ročních plánech byly funkčními ekvivalenty Malesherbesova „tichého souhlasu“. Někdo by mohl tvrdit, že Höpcke byl moderním Malesherbesem, i když já se domnívám, že v jádru zůstal aparátčíkem. Necháme-li však stranou tuto podobnost dvou ředitelů, i oba knižní úřady čelily obdobné tendenci: tolerantnost splývala s nedbalostí a nedbalost vedla ke skandálům. *Román o panu Horákovi a Novákovi* otrásl východoněmeckým systémem stejně jako spis *O duchu* systémem francouzským. A v obou případech knižní správci využili k záchraně stejnou byrokratickou cestu — ohnuli záda.

Je jisté, že cenzura ovlivnila každého, kdo měl na literatuře účast, nejenom cenzory. S ohledem na ni spisovatelé psali a čtenáři četli. Rozhodovala o vztahu mezi spisovatelem a čtenářem na jedné straně a čtenářem a textem na straně druhé. A tím rovněž organizovala i samo utváření smyslu. Utváření smyslu je přitom tajemná záležitost, které historikové teprve začínají rozumět a která se jenom stěží dá zredukovat na takovou formulku, jako je „čtení mezi řádky“. Avšak právě v pokusech o zmonopolizování moci mohou autoritářské systémy obsahovat sebezničující prvky: tím, že ovládají prostředky komunikace, vyvolávají protiakce a pěstují kritické mínění, učí čtenáře neúmyslně skepsi a podkopávají vlastní legitimitu.

Domnívám se tedy, že není přiměřené spínat historii cenzury s truismem, podle nějž cenzori mají společný úkol eliminovat závadný text. Zároveň soudím, že by se cenzura neměla chápat jako věc sama o sobě, jako izolovaný fenomén, který zůstává vždy a všude stejný a je pouhou antitezí vůči svobodě myšlení. Hájím spíše názor, že cenzura je součástí autoritářských politických kultur a že se proměňuje v souvislosti se systémem, ke kterému patří. Úkol historika by pak měl spočívat v odhalování organizujících principů těchto systémů, což je v některých případech možné právě badáním vedeným zevnitř, z pohledu samotných cenzorů. V případě starého režimu ve Francii bylo podstatou cenzury panovnické *privilegium*, zatímco v případě NDR vycházela cenzura z principu *plánování*.

Z komparativního hlediska tedy dějiny cenzury patří k dějinám kultury a komunikace. Mají své dramatické okamžiky, hrdiny a mučedníky, avšak všeobecně se odehrávají v nezřetelných, šedivých sférách, kde ortodoxie splývá s herezí a cenzurní vpisky vplývají do tištěného textu. Část dějin cenzury vede Bastilou a gulagem, avšak většina je součástí zóny kulturních svárů, kde se cenzor mohl stát spolupracovníkem autora a autor naopak spolupachatelem cenzora. Potřebujeme tuto oblast prozkoumat, abychom jí porozuměli. A jakmile tu jednou najdeme cestičku v hustém podrostu, znovu v rámci této zóny doceníme takové nebetyčné monumenty, jako je Miltonova *Areopagitica* a První dodatek americké ústavy.²⁴⁾

24) *Areopagitica*, řeč Johna Milтона před britským parlamentem z roku 1644, obhajuje svobodu tisku a vyslovuje některé z jejich základních principů. První dodatek zahrnuje soubor deseti dodatků *Listiny práv* (*Bill of Rights*, 1791) k ústavě Spojených států amerických a zavazuje americký Kongres, že nikdy v budoucnosti neschválí zákon směřující k potlačení svobody slova nebo tisku — pozn. překl.